
FRANCESCO BORROMINI

architect in Rome
1599-1667

A. Hereijgers
DOMINICUSCOLLEGE, FEBRUARI 2004

BAROK

De zestiende eeuw was de tijd van de reformatie: veel christenen in - vooral - noord-Europa uitten hun afkeer van de starheid, de hypocrisie en de weelde van de katholieke kerk van Rome door protestants te worden. Aanvankelijk zette dit de katholieke kerk aan het denken: kon het bijvoorbeeld niet wat minder met prestigieuze en geldverslindende kerkbouwprojecten als de Sint Pieter? Had dit nog wel iets te maken met de boodschap van eenvoud die Christus ooit gebracht had?

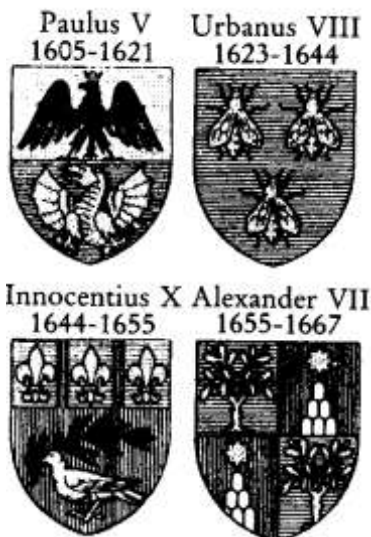
Bij het aanbreken van de zeventiende eeuw had men een verrassend antwoord op die vraag geformuleerd: pracht en praal waren juist de beste methode om het gelijk van de katholieke kerk in de strijd om de gunst van de gelovige te onderstrepen. Kerkgebouwen en heiligenbeelden moesten een voorproefje zijn van wat de trouwe katholiek na zijn dood in de hemel te wachten stond. De katholieke kunst werd grootser en meeslepender dan ooit tevoren: het tijdperk van de Barok was aangebroken.

Barok was in de zeventiende en achttiende eeuw de hoofdstroming van de Europese kunst. Een aantal belangrijke kenmerken:

- In de architectuur wordt, net als in de Renaissance, volop gebruik gemaakt van klassieke elementen als zuilen, bogen, geveldriehoeken e.d. Maar waar men in de Renaissance zocht naar regels voor harmonisch evenwicht, ging men in de Barok veel vrijer met de regels om.
- In het afbeelden van personen of verhalen kiest men meestal voor een zeer dramatisch moment. De personages uiten hun emoties met heftige blikken en uitbundige gebaren. Als een heilige in vervoering gebracht is door god, dan zie je dat aan hem af.
- In de schilderkunst worden middelen als perspectief en clair-obscur (licht-donker-contrast) gebruikt om peilloze diepte te suggereren. Zo is het op sommige kerkplafonds net alsof je een blik op de hemel gegund wordt.
- Architectuur, beeldhouwkunst en schilderkunst komen vaak in nauwe samenhang voor. In één theatrale compositie proberen ze de toeschouwer te imponeren en te overrompelen.
- In de materiaalkeuze wordt de rijkdom van de opdrachtgever geëtaled: kleurrijke (imitatie) steensoorten worden afgewisseld met versieringen in edelmetalen als goud en brons.

1. Een typisch voorbeeld van kunst uit de Barok: de zetel van Petrus achterin de Sint Pieter te Rome, door Bernini.

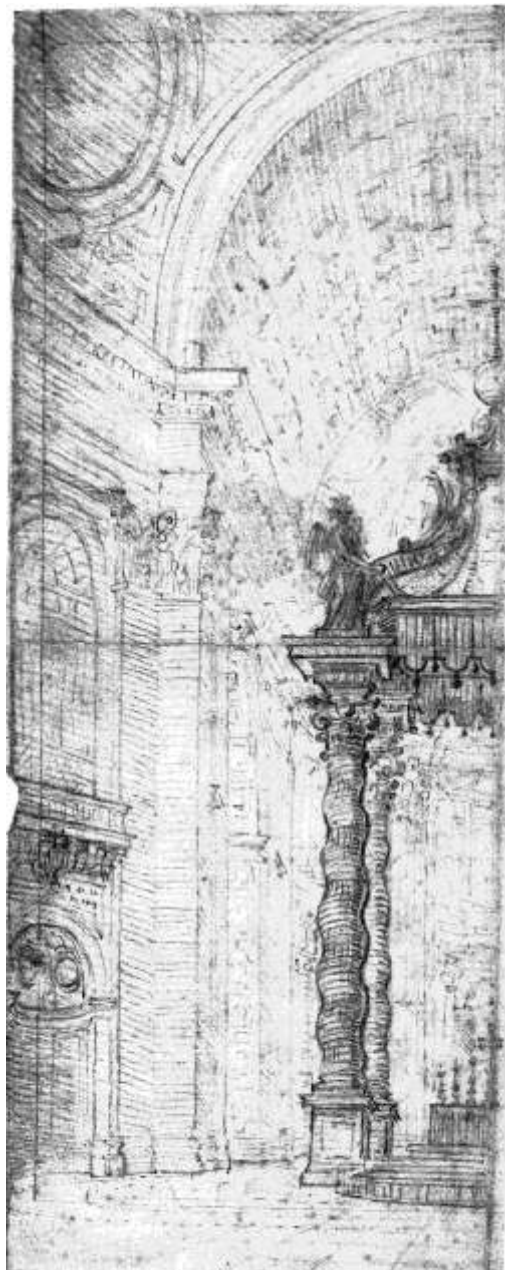
In Rome is een aantal fraaie voorbeelden van Barokke kunst te bewonderen. Geen wonder: in de hoofdstad van het katholicisme moest de nieuwe zelfverzekerdheid van de kerk het sterkst voelbaar zijn. In Rome zaten ook de pausen, kardinalen en hun families, die rijk genoeg waren om maecenas te spelen voor de vele kunstenaars die de stad als vanzelf naar zich toetrok. Eén van de die kunstenaars was de architect Borromini.

2. De familiewapens van een aantal belangrijke pausen uit de zeventiende eeuw

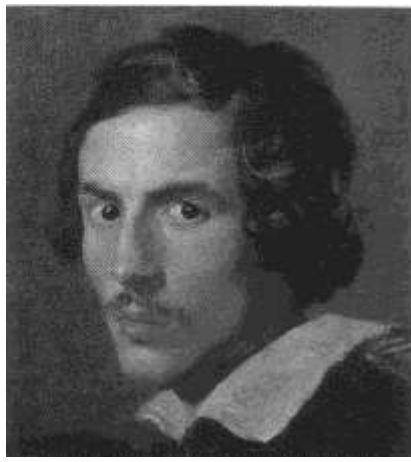
BORROMINI EN BERNINI: START IN DE SINT PIETER

Francesco Borromini was in 1599 geboren in Noord-Italië. Hij stamde uit een familie van steenhouwers. Hij was het vak nog aan het leren toen hij in 1619 in Rome via een oom kwam te werken aan het grote Sint Pietersproject. Er was in die tijd niet echt een opleiding tot architect. Als succesvol beeldhouwer of schilder kon je de kans krijgen om de bouwkunst in te gaan, maar ook als steenhouwer of timmerman met talent kon je je al werkend langzamerhand opwerken tot ontwerper. Borromini's handigheid met steen en potlood trok de aandacht van de toenmalige projectleider van de Sint Pieter, Carlo Maderno. Hij liet Borromini veel bouwtekeningen maken en steeds zelfstandiger details ontwerpen en uitvoeren. Na verloop van tijd zag hij hem als zijn belangrijkste assistent.

Maar toen Maderno stierf, volgde niet Borromini hem op als leider van de belangrijkste pauselijke bouwprojecten, maar een andere jonge en veelbelovende kunstenaar: Gianlorenzo Bernini (1598-1680).

3. Ontwerptekening door Borromini: situatieschets van het baldakijn boven het hoofdaltaar in de Sint Pieter.

Links: 4. Schets door Bernini voor het baldakijn boven het hoofdaltaar in de Sint Pieter

Rechts: 5. Bernini, zelfportret

Bernini was ooit begonnen als beeldhouwer in het atelier van zijn vader en had de aandacht getrokken met een aantal zeer virtuoze sculpturen. Toen hij door paus Urbanus VIII benoemd werd tot leider van de bouw van de Sint Pieter was hij nog maar dertig jaar oud. Dat een beeldhouwer deze post kreeg, was niet zo vreemd. In die tijd leefden artiesten zich in meerdere disciplines uit, en de bouw van de kerk was zover gevorderd, dat er vooral nog werk was aan de verfraaiing van het interieur. Zo werkten onder verantwoordelijkheid van Bernini honderden vaklieden aan de veelkleurige marmerbekleding van het interieur, aan de vele beelden die de kerk sieren, aan het grote baldakijn boven het altaar en aan de pronkzetel achter in de absis (afb.1). Onder Urbanus en zijn opvolgers gaf Bernini nog leiding aan tal van andere bouwprojecten in en buiten Rome. Met zo'n overvloed aan opdrachten moest Bernini wel een groot atelier achter zich hebben met vaklieden die bouwtekeningen maakten, beeldhouwwerk beitelde en het voortouw namen op de bouwplaatsen.

Borromini was geen werknemer van Bernini. Hij had een eigen bouwbedrijfje dat hem financieel onafhankelijk maakte. Toch bleef hij ook in de Sint Pieter werken toen zijn (bijna) leeftijdgenoot daar de leiding kreeg. Aan de tekeningen van Borromini die overgeleverd zijn, kunnen we concluderen dat hij Bernini een aantal lastige klussen uit handen genomen heeft, bijvoorbeeld bij het ontwerpen van het baldakijn boven het hoofdaltaar (afb. 3 en 4).

PIAZZA NAVONA: RIVALITEIT EN TEGENSLAG

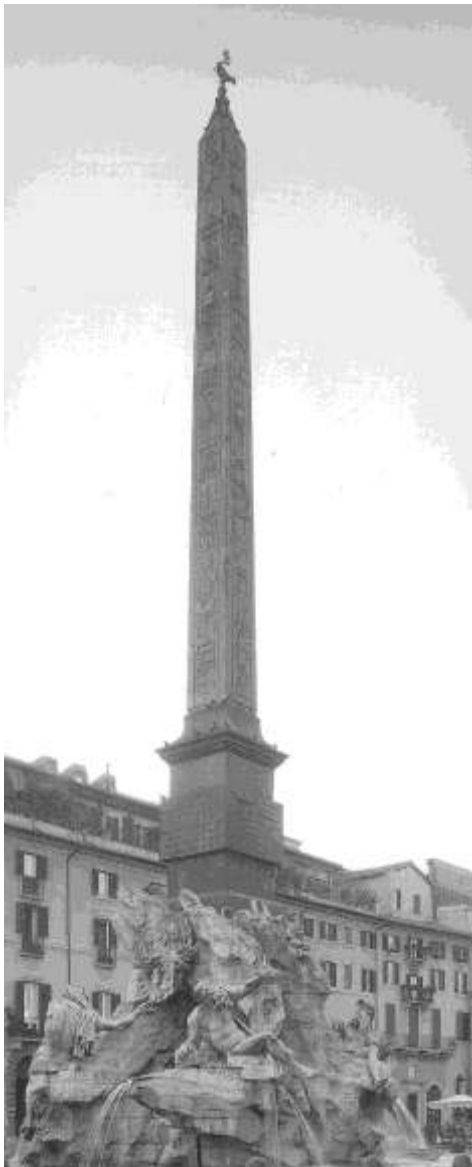
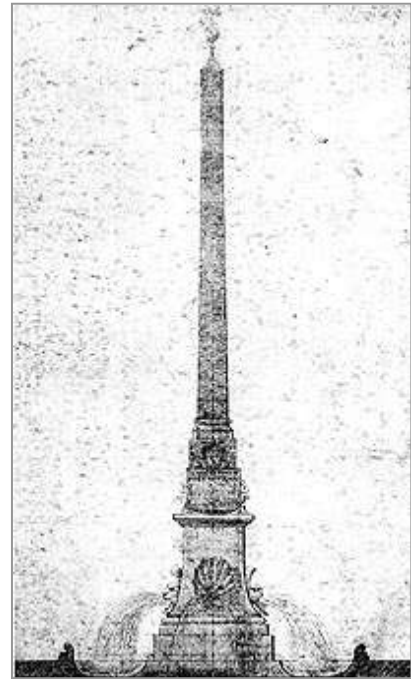
Borromini werkte onder Bernini aan de Sint Pieter en aan het Palazzo Barberini (het paleis voor de familie van paus Urbanus). Waarschijnlijk wist Bernini, die beeldhouwer van origine was, goed gebruik te maken van Borromini's kwaliteiten als architect. Zeker is dat Bernini met de eer en het geld ging strijken. Na verloop van tijd is er dan ook een grote vijandschap tussen de twee kunstenaars ontstaan.

Rivaliteit tussen kunstenaars was normaal. Je kon alleen een succesvolle carrière maken als je opdrachten wist te bemachtigen. Tussen kunstenaars was daarom steeds een strijd gaande om de gunst van rijke opdrachtgevers. Een pauselijke opdracht was natuurlijk het hoogst haalbare.

Van alle Romeinse kunstenaars in de zeventiende eeuw was Bernini de meest succesvolle. Onder Urbanus VIII kreeg hij tal van pauselijke opdrachten. Zijn charme en talent maakten hem zelfs buiten Italië populair. Met de Franse koning Lodewijk XIV onderhandelde hij over een ontwerp voor het Louvre in Parijs. Een paus zei eens: 'De enige manier om aan Bernini's kunst voorbij te gaan is haar niet te zien.'

Zoveel succes als Bernini heeft Borromini niet gehad. Dat zat eigenlijk al in zijn aard: hij stond bekend als een moeilijk mens, die snel onenigheid kreeg met anderen. Hij was sociaal onhandig, somber en achterdochtig en ging bij voorkeur in het zwart gekleed. Hij had ook moeite om werk over te laten aan assistenten. Hij zat vaak tot diep in de nacht aan zijn ontwerpen te schaven of te studeren in geleerde boeken over architectuur. Dat vond hij nuttiger dan feesten of uitgaan. Borromini leefde volledig voor de architectuur, maar miste de handigheid om die passie om te zetten in succes.

Bij het aantreden in 1644 van een nieuwe paus, Innocentius X, leken de kansen voor Borromini te keren. Innocentius volgde zijn grote vijand Urbanus VIII op en iedereen die bij Urbanus in de gunst had gestaan kwam nu op het tweede plan te staan. Bovendien werd een goede vriend van Borromini, Vergilio Spada, artistiek adviseur van de nieuwe paus. Toen Innocentius een ontwerpwedstrijd uitschreef

voor een fontein op Piazza Navona, het stadionvormige plein voor zijn privépaais - liet hij Bernini links liggen en nodigde alleen Algardi en Borromini uit. Borromini's ontwerp is alleen op papier bewaard gebleven: de Egyptische obelisk, die verplicht in de fontein verwerkt moest worden, staat op een voetstuk versierd met schelpen. Ook Algardi's ontwerp werd niet gerealiseerd, want Bernini ging toch weer met de eer strijken. Hij maakte een model in zilver van zijn ontwerp: een ruige rots met daarop de personificaties van de vier belangrijkste rivieren van de toenmalig bekende wereld. Dit model werd de pauselijke vertrekken binnengesmokkeld. Innocentius kon er niet omheen: Bernini kreeg de opdracht.

Borromini's afgunst blijkt uit een aantal andere verhalen die over de bouw van de Vierstromenfontein verteld worden. Zo probeerde hij de mensen te laten geloven dat de constructie van de fontein zo instabiel was, dat zij ieder moment zou kunnen instorten. Toen Bernini van het gerucht hoorde, maakte hij plagerig touwtjes aan de obelisk vast en sloeg die met haringen vast in de grond - 'voor de zekerheid'. Borromini's ideeën over fouten in het watertoevoersysteem leken wel ergens op gebaseerd te zijn. Hij had ze liever voor zichzelf gehouden om de feestelijke ingebruikneming van de fontein in het honderd te laten lopen, maar Bernini wist er via via achter te komen en de opening liep op rolletjes. Voor Borromini een reden om een zelfmoordpoging te doen.

Boven: 6. Ontwerptekening door Borromini voor fontein op Piazza Navona; links 7. Vierstromenfontein door Bernini.

Borromini werkte later aan de kerk van de H. Agnes aan hetzelfde Piazza Navona. Hij had de opdracht overgenomen nadat de oorspronkelijke architecten door Innocentius X ontslagen waren. Borromini liet wat stukken afbreken en bouwde de voorgevel (tot de geveldriehoek) en een groot deel van de koepel. Daarna stierf Innocentius en kwam de bouw in het slop. Borromini kwam ook nauwelijks meer opdagen op de bouwplaats. Na klachten van de bouwvakkers nam hij ontslag om erger te voorkomen. De Santa Agnese werd onder diverse architecten - onder wie Bernini - afgebouwd.

8. kerk Santa Agnese aan Piazza Navona

9. Santa Agnese zoals door Borromini bevoen
(naar Borromini's ontwerptekeningen)

SUCCESSEN

Ondanks deze tegenslagen was de tijd van Innocentius X de meest succesvolle periode voor Borromini. Hij kreeg in 1646 zelfs de opdracht om de pauselijke basiliek, de Sint Jan van Lateranen, van binnen te restylen. Er was wel haast bij, want het werk moest klaar zijn in het Heilige jaar 1650. Tijd voor volledige herbouw was er dus niet, en dat was ook niet de bedoeling. De zuilen en muren van de oude basilica moesten blijven staan; daartussen en eromheen mocht Borromini zijn gang gaan. Door deze beperkingen was deze opdracht misschien de meest eervolle, maar zeker niet de meest bevredigende van zijn carrière.

Zijn beste werk leverde Borromini op kleinere schaal, met beperktere middelen. Zo kreeg hij van een aantal kloosterorden de opdracht om kloostergebouwen te ontwerpen. Deze orden waren zeker niet de rijkste van Rome en hadden soms maar een klein stuk grond tot hun beschikking. Dit soort opdrachten waren voor Borromini echter het meest uitdagend: hij bood soms zelfs gratis zijn diensten aan om volledig onafhankelijk zijn eigen ideeën te kunnen realiseren en om zijn grote talent te kunnen ontwikkelen: het creëren van een boeiende ruimte op een plaats waar nauwelijks ruimte is.

Een goed voorbeeld is het klooster dat hij bouwde in opdracht van de orde der Trinitariërs. Het beschikbare stuk grond was eigenlijk veel te klein voor een kloosterhof, een tuin, slaapzalen, een eetzaal, een kerk (San Carlo) en een klokkentoren. Dat werd passen en meten, temeer doordat het klooster aan een kruispunt kwam te liggen, waar op de vier straathoeken fonteinen lagen, die niet weg mochten. Naar de vier fonteinen op het kruispunt werd het kerkje dat Borromini bouwde al snel San Carlo alle Quattro Fontane genoemd. Het wordt ook wel San Carlino (Carlo'tje) genoemd, omdat het zo'n schattig en compact kerkje is. Borromini werkte zijn hele leven (met pauzes) aan het complex. De voorgevel van het kerkje werd nog na zijn dood voltooid door een neef van hem. Toen al was het kerkje beroemd onder architectonische fijnproevers en was er in

10. Het kruispunt van de Vier Fonteinen met links het klooster van de Trinitariërs

heel Europa veel vraag naar tekeningen die een indruk konden geven van de verrassende ruimtewerking van het interieur en de golvende voorkant (Zie p.10).

DE STIJL VAN BORROMINI

In dit bouwwerk en in een aantal andere geslaagde projecten van Borromini kun je een aantal typische kenmerken van zijn stijl onderscheiden:

- een zo interessant mogelijke ruimte op een klein oppervlak op basis van geometrische vormen
- voorliefde voor afwisselend holle en bolle vormen in muren, plafonds en gevels, zodat een golvende beweging ontstaat
- eigenzinnige omgang met de klassieke bouwelementen (zuilen, kapitelen e.d.)
- soberheid in bouw materiaal: baksteen met een laag stuc (witte kalk) of zelfs alleen baksteen was voldoende
- soberheid in decoratie: Borromini had niet de behoefte om zijn gebouwen op te tuigen met veelkleurig marmer of spectaculaire schilderijen; het ging hem puur om de vorm.
- veel voorkomende decoratie: gevleugelde engelenhoofdjes
- de Borromini-balustrade, met golf-effect doordat de balusters afwisselend rechtop en omgekeerd staan.
- een tomeloze fantasie, vooral bij het ontwerpen van torentjes.

De overdonderende grootsheid en rijkdom die veel kunst uit de Barok kenmerkt, vind je in de gebouwen van Borromini dus meestal niet terug. Hij zocht de uitdaging meer in originaliteit en subtiliteit. Dit leverde in de ogen van zijn tijdgenoten soms bizarre resultaten op. Bernini schijnt eens gezegd te hebben: 'Als een schilder of beeldhouwer een gebouw ontwerpen, gaan ze daarbij uit van menselijke proporties, maar Borromini's architectuur moet gebaseerd zijn op een monster!'. Als antwoord kan de volgende uitspraak van

Borromini dienen: *'Non mi sarei mai posto a quella professione, col fine d' esser solo copista'* ('Ik zou dit vak nooit gekozen hebben wanneer ik tot doel had slecht kopiist te zijn'). Borromini's invloed op latere barokarchitecten is enorm geweest. Geen enkel overzicht van de kunstgeschiedenis kan heen om de bijdrage die hij aan de ontwikkeling van de architectuur leverde.

BORROMINI'S DOOD

Wegens zijn verdiensten werd Borromini in 1652 geridderd met het kruis van de Orde van Christus: hij kreeg een medaille in de vorm van een kruis en een erezwaard.

Dit erezwaard werd hem later fataal. In 1667, toen hij onder de nieuwe paus Alexander VII weer op het tweede plan was beland, lag Borromini ziek en depressief in bed in zijn huis in Rome. Hij werd goed in de gaten gehouden door bezorgde vrienden en bedienden. Maar toen op een nacht een bediende weigerde voor hem de lamp aan te steken om bij te kunnen werken, pakte hij in een vlaag van woede het zwaard en stak het in zijn zij. Daarna leefde hij nog een paar uur, lang genoeg om zelf de aanleiding van zijn dood op schrift te kunnen stellen. Borromini werd begraven in de kerk San Giovanni dei Fiorentini te Rome, naast zijn leermeester Carlo Maderno.

11. Portret van 'Eques' ('Ridder') Borromini in het klooster van San Carlo alle Quattro Fontane

Op de volgende bladzijden vind je een overzicht van de gebouwen die in Rome van Borromini te zien zijn.

PALAZZO BARBERINI

Paleis voor familieleden van paus Urbanus VIII (die eigenlijk Maffeo Barberini heette). Begonnen door Carlo Maderno, voltooid door Bernini en Borromini

12. Palazzo Barberini. Gravure door Piranesi

13. Vensters aan de voorgevel door Borromini (?)

14. Ovale wenteltrap door Borromini

SAN CARLO ALLE QUATTRO FONTANE MET KLOOSTER

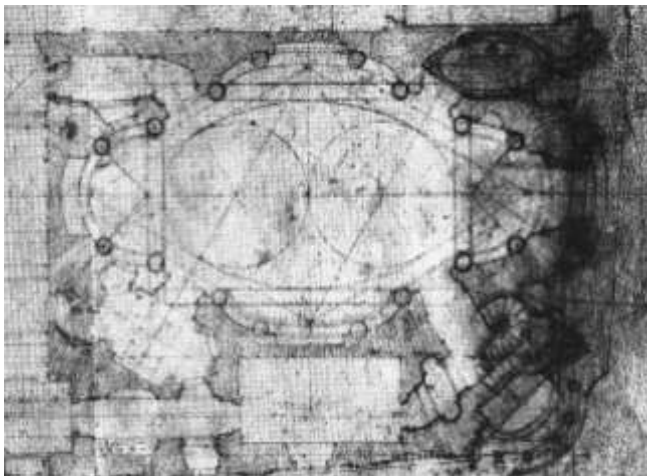
Borromini werkte gratis voor de orde der Trinitariërs om bij zijn eerste eigen bouwopdracht volledig zijn eigen gang te kunnen gaan. Gebouwd, met een onderbreking van 20 jaar wegens geldgebrek, van 1634 tot 1682 (dus pas af na Borromini's dood). Zie verder p.7.

15. Interieur kerk met koepel

16. Voorgevel en toren van de kerk

17. Ontwerptekening voor plattegrond van de kerk

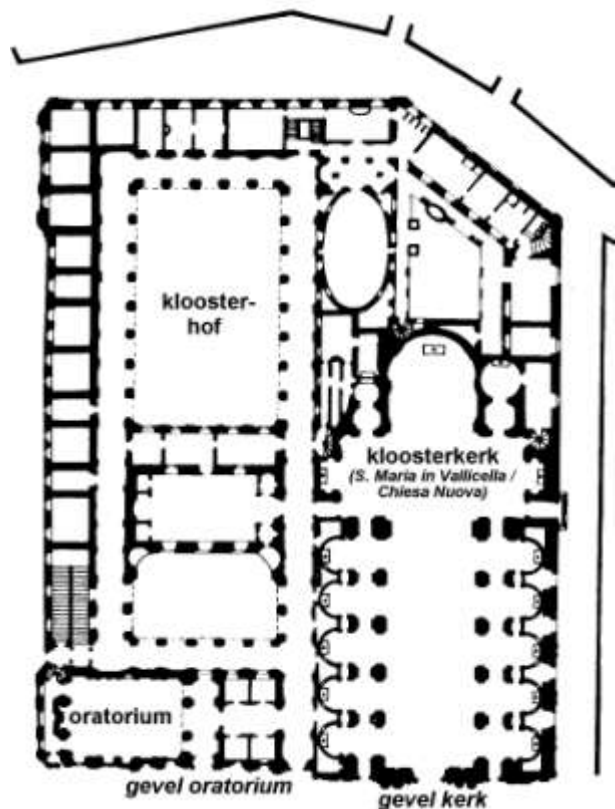

18. Balustrade op de eerste verdieping van de kloosterhof

KLOOSTERGEBOUWEN VAN DE ORATORIANER ORDE

De Oratorianen richtten zich, in navolging van de ordestichter, de H. Filippo Neri (1515-1595), op zorg en onderwijs, juist voor de onderste lagen van de samenleving. Eén van de manieren om hun doel te bereiken was het organiseren van muziekvoorstellingen. Toen er naast de kerk van de orde een nieuw kloostercomplex moest komen was een zaal voor gebed en muziek (*oratorium*) dan ook een belangrijk onderdeel van de opdracht aan de architect. Borromini begon in 1637 slechts als adviseur, maar werd uiteindelijk hoofdarchitect. Het oratorium lijkt veel op de kapel die Borromini later zou ontwerpen voor het Missiecollege (zie afb. 31). De gevel van het oratorium ligt naast de gevel van de kerk en mocht daarom niet te opvallend worden. Of Borromini daarin is geslaagd, is de vraag.

Borromini publiceerde een boek over zijn ontwerp voor dit klooster, getiteld *Opus Architectonicum*

Boven: 19. Plattegrond van het kloostercomplex

Links: 20. Gevels van het Oratorium (links) en van de kerk (rechts)

Onder: 21. Detail van de gevel van het Oratorium

SANT' IVO DELLA SAPIENZA

Koepelkerkje van de universiteit van Rome (de Sapienza = 'Wijsheid'), gebouwd in 1643-1660. De H.Ivo was de patroon van de juristen.

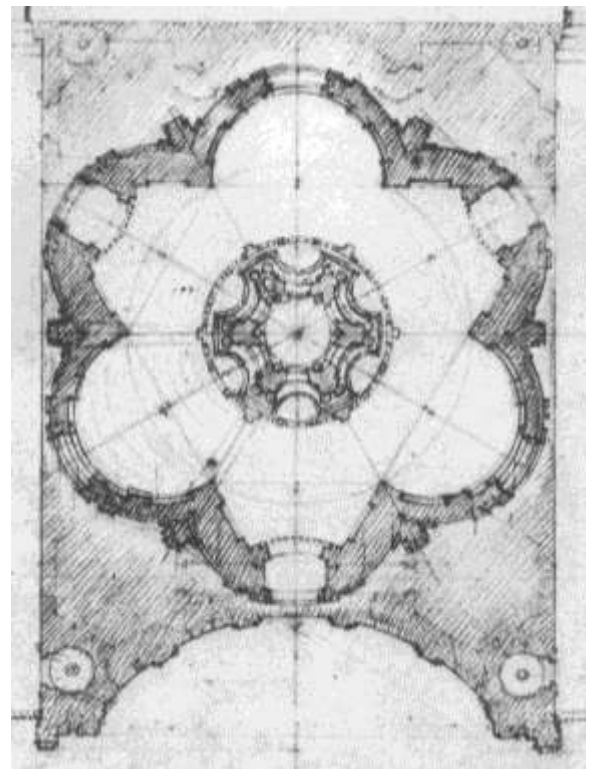
22. Plein met Ivokerk

25. Spiraalvormige spits op de lantaarn

23. Interieur Ivokerk met koepel

25. Ontwerptekening plattegrond Ivokerk

SINT JAN VAN LATERANEN

De basiliek uit de tijd van Constantijn de Grote stond op instorten, maar bij de restauratie van het interieur moest de constructie van het oude gebouw zoveel mogelijk bewaard blijven. Om de oude zuilen en muren bracht Borromini een laag van klassieke bouwvormen en barokke versieringen aan. Graag had hij het vlakke plafond nog vervangen door een gewelf naar eigen ontwerp, maar daar kreeg hij de tijd niet voor. Van Innocentius X moest de klus namelijk binnen 4 jaar geklaard zijn, vóór het kerkelijk jubileumjaar 1650.

26. Interieur van de Sint Jan van Lateranen na de restyling door Borromini

27. Een ereplaats voor de opdrachtgever

28. Het interieur van de basiliek in de Middeleeuwen

COLLEGIO DI PROPAGANDA FIDE

De verspreiding van het geloof (= *propaganda fide*) was, zeker na de komst van het protestantisme, een belangrijk doel van de katholieke kerk. Paus Urbanus XIII had een college gesticht om jonge missionarissen op te leiden en had Bernini belast met de bouw. Toen Innocentius X aan de macht kwam, nam Borromini de leiding over de bouw over. Hij liet de kapel die Bernini ontworpen had, slopen en bouwde een nieuwe, gewijd aan de Drie Wijze Koningen (*Re magi*) uit het geboorteverhaal van Christus. Ook gaf hij het gebouw, waar het aan een smal straatje grenst, een nieuwe gevel.

29. Gevel door Borromini

30. Detail van venster in gevel

31. Kapel van de Re Magi

ANDERE PROJECTEN

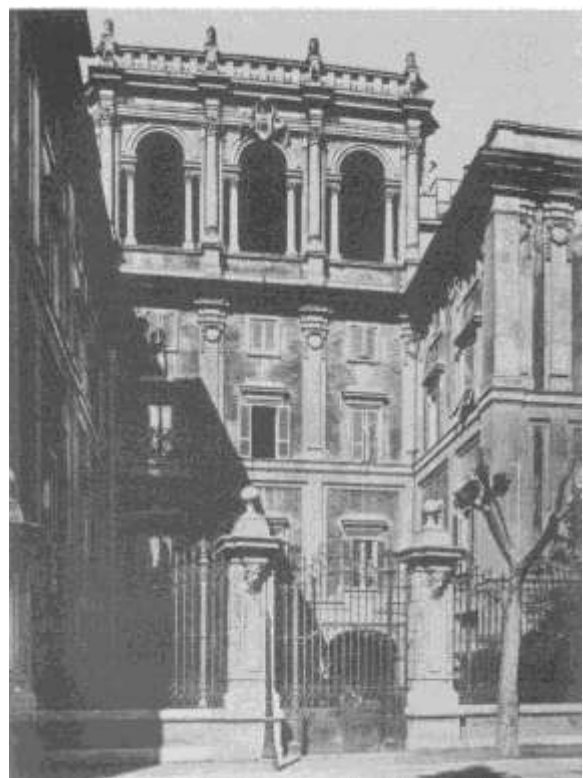
32. Toren en koepel (onvoltooid, want nog in baksteen) van Sant' Andrea delle Fratte

33. Santa Maria dei Sette Dolori, eveneens onvoltooid

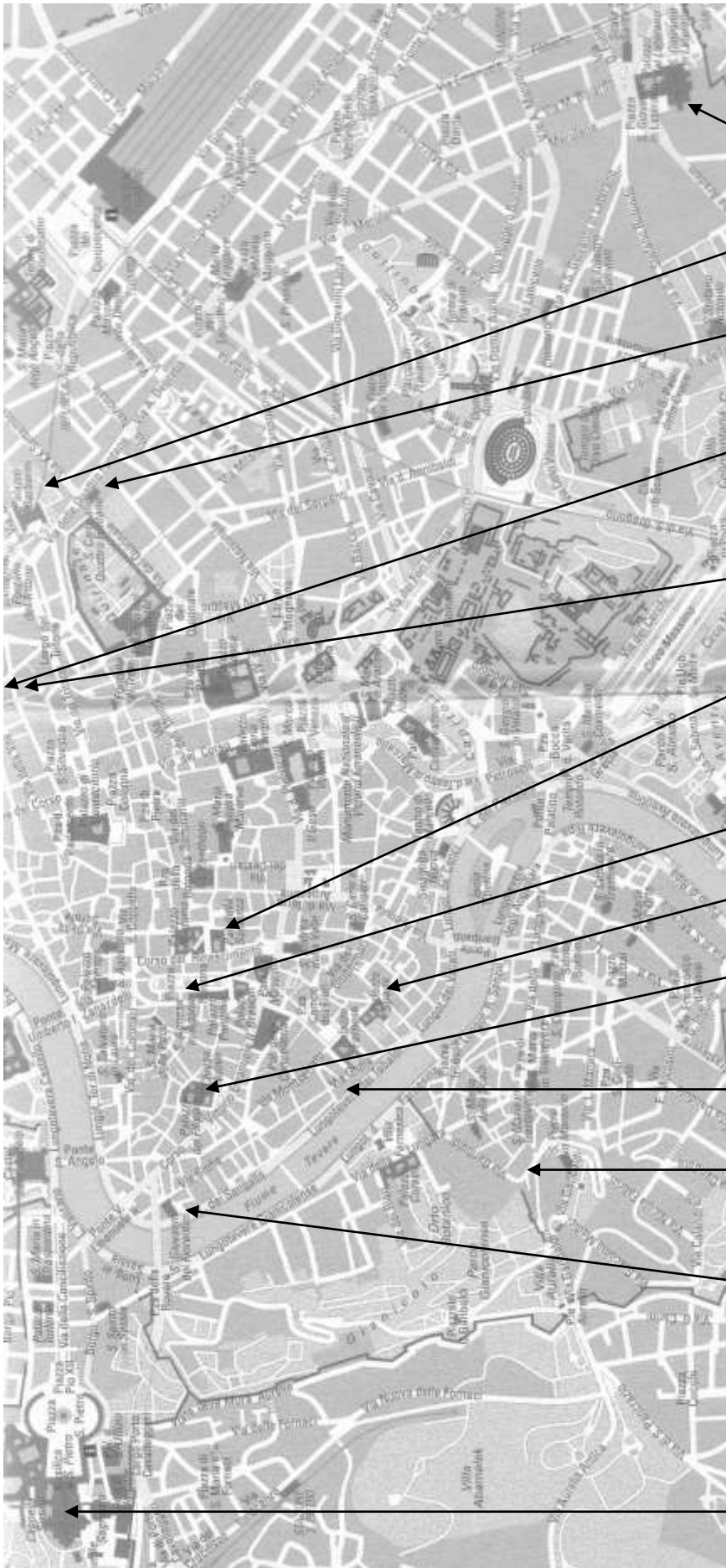

34. Gang in Palazzo Spada: niet zo diep als het lijkt ...

35. Het Palazzo van de familie Falconieri, door Borromini verbouwd

BORROMINI IN ROME

Sint Jan van Lateranen

Palazzo Barberini

San Carlo alle Quattro Fontane

Collegio di Propaganda Fide

Sant' Andrea delle Fratte

Sant' Ivo della Sapienza

Sant' Agnese

Palazzo Spada

Oratorio dei Filippini (Oratorianenklooster)

Palazzo Falconieri

Santa Maria dei Sette Dolori

San Giovanni dei Fiorentini (Graf van Maderno en Borromini; grafkapel van fam. Falconieri door Borromini)

Sint Pieter